

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ ТА БЕЗДЕРЖАВНОСТІ В КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДІВСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ М. ДРАГОМАНОВА

У статті проаналізовано значення понять держави та бездержавності через призму концепції громадівського соціалізму М. Драгоманова.

Ключові слова: авторитаризм, анархізм, відродження, громада, держава, інтелігенція, марксизм, націоналізм, нігілізм, радикалізм, соціалізм, українофільство, федералізм.

Оформлення незалежної української держави у конкурентоспроможну одиницю міжнародної політики супроводжується значними змінами в різних сферах суспільного життя, в тому числі формуванні її державних інституцій. Сам процес державотворення в Україні невід’ємно пов’язаний з національним відродженням, яке передусім передбачає дослідження історичних витоків цього процесу. Адже, відправною точкою нового етапу побудови української держави є незалежний період, проходження якого не можливе без неупередженого, компаративістського аналізу української політичної думки в її ретроспективі: від минулого до сьогодення. Концепції державності в концентрованій, узагальненій формі відображали ідеали політичних еліт, прагнення представників народних мас, давали відповіді на питання чим повинна бути українська держава, для чого вона існуватиме, яким шляхом буде побудована.

Дослідження державницьких ідей в українській політичній думці мають кількасотлітню традицію. Їх початки лежать в «Слові про закон і благодать» Іларіона, «Повісті минулих літ», творах українських гуманістів і полемістів, козацьких літописців, працях істориків народницької школи (М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського), представників національно-державницького напрямку (В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка), прихильників радикально-націоналістичної ідеології (М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Липи) і знаходять продовження в працях наших сучасників. Окремі аспекти історії концепцій української державності розроблялись представниками української еміграції такими як, В. Барка, І. Борщак, М. Брик, Л. Винар, А. Господин, Г. Грабович, В. Міяковський, І. Нагаєвський, О. Оглоблин, П. Феденко та ін. В радянський період дослідження української політичної думки велись, переважно, під кутом її відповідності питанням класового звільнення та ідеї «братської єдності» з російським народом. У той же час, багато вчених — М. Брайчевський, М. Возняк, П. Гнатенко, В. Дмитриченко, Р. Заклинський, Р. Іванченко, Л. Коваленко, В. Литвинов, В. Лісовий, Д. Наливайко, В. Нічик, А. Пашук, Є. Пронюк, Г. Сергієнко і ін. — намагались зберігати вірність науковій об’єктивності. Із здобуттям Україною 1991 року незалежності з’явилося багато досліджень, що претендують на значний ступінь об’єктивності і є спробами критичного переосмислення попереднього досвіду. Це роботи присвячені історії української державності О. Апановича, В. Гончаренка, С. Грабовського, Я. Грицака, О. Дергачова, А. Коцура, В. Кременя, О. Онуфрієнка, Ю. Павленка, В. Шевчука, А. Слюсаренка, В. Смоля, С. Телешуна, П. Толочка і багатьох інших.

Мета написання даної статті полягає в дослідженні процесу формування понять держава і бездержавність в концепціях одного з ідеологів громадівського соціалізму – Михайла Петровича Драгоманова.

Кінець 50-х — початок 60-х років XIX сторіччя ознаменувався для Російської імперії проведенням ряду ліберальних реформ. Після царської амністії 1855 р. повертаються із заслання активні діячі Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, до яких пізніше приєднується і Т. Шевченко. Звільнені братчики обирають місцем своєї діяльності та проживання столицю імперії, в якій загальна атмосфера суспільного життя була для реалізації їх планів більш сприятливою ніж у провінції. Санкт-Петербург, на певний час, стає одним з головних центрів українського національного відродження. Тут виникає об’єднання ентузіастів

української справи, що отримала назву Українська громада. Було налагоджено друкування українських книжок, журналу «Основа», що став засобом спілкування свідомої української інтелігенції не лише в Російській імперії, а й поза її межами. «Після скасування кріпацтва та здійснення Олександром II деяких інших соціально-політичних реформ народницька інтелігенція дістала ширші можливості для розгортання просвітницької роботи в масах. За прикладом громадівців Петербурга в багатьох містах України під тією ж назвою починають виникати самодіяльні напівлегальні або легальні організації української ліберально-демократичної інтелігенції», - зазначав В. Винниченко [1, с. 159].

Одна з перших громад в Україні виникає в стінах Київського університету в результаті трансформації гуртка так званих «хлопоманів» наприкінці 1860 – на початку 1861 рр. На чолі організації став видатний український історик В. Антонович. До її складу також входили викладачі та студенти університету П. Чубинський, І. Касьяненко, М. Драгоманов та інші. За прикладом Києва громади почали утворюватись і в інших містах та містечках України.

Характеризуючи українофільство, Д. Заславський відзначав, що «це був національний настрій без національної програми. Відкидаючи усе «московське», воно разом із ним відкидало і російську демократію. Воно було аполітичне. З університету українство поширювалося і на інші кола суспільства і на інші міста» [10, с. 21]. У той же час, певну частину молодого покоління української інтелігенції не влаштувала така позиція. Українофільство звертало увагу просвічених верств суспільства до проблем простого народу, сприяло відновленню національної пам'яті та піднесенню патріотичних почуттів. «Українофільство неодмінно повинне було бути народолюбством, і це надавало йому притягальної сили. Українофільство захоплювало навіть російських людей; під його впливом спольщена дворянська молодь згадувала про те, що їхні діди були славними козацькими полковниками, дітьми українського народу» [10, с. 22].

Однак, надмірна акцентація українофілами уваги виключно на культурницькій роботі, на лояльності до влади та необхідності досягнення з нею компромісу коштом соціальних інтересів, у першу чергу, українського селянства, викликала несприйняття у революційно налаштованої молоді, що все активніше починала шукати відповіді на питання в працях російських революціонерів-демократів. Суперечність між соціальною і національною парадигмами в українській політичній думці та всій суспільній свідомості, що здавалось була подолана генієм Т. Шевченка, знов стала примарою загрози майбутньому нації. Ю. Охрїмович з цього приводу зазначав: «Велика ідейна будова, створена геніальним духом Шевченка, захиталася, національний і політичний радикалізм, що творив гармонійну цілість в його світогляді, розділився. Над українською інтелігенцією зависла вдруге проклята мара безполітичного націоналізму і безнаціонального політизму» [14, с. 69].

У цей критичний для майбутнього України період на авансцені українського суспільного життя з'являється особистість, що вирішила знайти відповідь на історичний виклик загрози чергового розколу нації, втрати для української справи цілого покоління. Цією людиною був Михайло Драгоманов. Навчання у Київському університеті з 1859 по 1863 рр. лише сприяло посиленню орієнтації М. Драгоманова на ідеї лібералізму та українофільства. 1863 року він стає членом Київської громади, де невдовзі перетворюється на фактичного лідера її «лівого» крила. Працюючи в університеті з 1864 р. на посаді приват-доцента, а з 1870 - на посаді штатного доцента кафедри всесвітньої історії, він, одночасно, викладав в одній з недільних шкіл міста. Початок роботи М. Драгоманова викладачем у Київському університеті збігся з новою хвилею гонінь царського уряду проти свідомих українців. Найбільш кричущим стала заборона вживання української мови згідно з сумнозвісним Валуєвським указом 1863 року.

Сам М. Драгоманов пізніше згадував, що антиукраїнські дії царських властей суттєвим чином вплинули на формування його національної свідомості. Вони спонукали «... остаточне прикріплення моє до українського напрямку, бо я, за природною реакцією зайнявся старанніше вивченням українських питань, спочатку педагогічного, потім і національного взагалі. Зрештою, з того часу з'явилися й інші нитки, що прив'язали мене до українського руху» [6, с. 48]. Такий перехід не був винятком з правила. М. Драгоманов, говорячи про появу політичного українофільства в «Листах на Наддніпрянську Україну», звертаючись, головним чином, до

галицької української молоді, підкреслював, що «Мабуть, ми всі, російські українофіли, перейшли ту школу — вивчили напам'ять Гоголя, Тургенєва, прочитали з захватом Белінського і не лише не перестали бути українофілами, вкріпилися в своїм українофільстві, а інші дійшли й до Шевченка від Тургенєва і Некрасова» [9, с. 401].

Хоча М. Драгоманов викладав в університеті курси, що не мали безпосереднього стосунку до розвитку політичних подій в тогочасній Росії, його активна діяльність у Київській громаді, робота в недільній школі, популярність серед київського студентства, здобута вмінням провести паралелі між подіями давньої історії та сучасністю, не могли залишитись поза увагою царського режиму. 1875 р. він, за особистим указом російського імператора Олександра II, був звільнений з університету без права викладання. Цей факт зіграв значну роль в подальшій долі вченого. Звільнений М. Драгоманов виїздить за кордон. Місцем для організації видавництва обирає Женеву, де навколо нього збирається група однодумців, що склали так званий «женевський гурток». До нього входили, крім самого М. Драгоманова, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик, Ф. Вовк, Я. Шульгін та ряд інших українських діячів. Ними було видано в 1878-1879 рр. п'ять збірників під назвою «Громада», а 1881 року - два номери однойменного журналу [16, с. 108].

У «Громаді» та брошурах учасники «женевського гуртка» активно пропагували концепцію так званого громадівського соціалізму, яка прагнула поєднати в собі ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень, традиції українського суспільного життя та досягнення української політичної думки. Активна пропаганда ідей громадівського соціалізму та радикалізм політичних поглядів М. Драгоманова та його послідовників викликали спочатку нерозуміння, а потім і несприйняття у ліберально-поміркованих діячів Київської громади. Ці суперечності призвели до того, що 1886 р. відбувається остаточний розрив М. Драгоманова із Старою громадою, яка припинила фінансування проектів «женевського гуртка».

Залишений без джерел фінансової підтримки М. Драгоманов, не зважаючи на загальноєвропейське визнання та науковий авторитет, попадає в доволі скрутне матеріальне становище і 1889 р. приймає пропозицію стати професором загальної історії новоствореного Софійського університету в Болгарії, що незадовго перед тим отримала державну незалежність. Там же, у Софії, 20 червня 1895 р. визначний український вчений, політичний і громадський діяч М. Драгоманов помер.

Постать Михайла Драгоманова в українській політичній думці другої половини XIX сторіччя є найбільш визначною. Саме він є, по суті, першим українським політологом, при тому, що його політичні твори написані у публіцистично-полемічній формі. Однак, незважаючи на це, вченому вдалось виробити досить послідовну і струнку політичну теорію.

М. Драгоманов вважає, що причиною постійної втрати народом свободи є хибність її відновлення шляхом зміни форми державного правління. Держава за своєю суттю є інститутом, що заперечує свободу індивіда, обмежує її і за логікою свого існування постійно прагне до обмеження прав і свобод особистості. Демократія закономірно вироджується в аристократію, аристократія - в монархію і тиранію. І всі спроби змінювати суспільне життя шляхом реформування «зверху», через зміни форми державного правління, не можуть вирішити головної проблеми - повернути людям втрачену свободу. Саме тому, замість ідеї «народоправства» вчений, як остаточний ідеал організації суспільного буття, висуває ідею «безначальства». «От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, склались з таких вільних людей, котрі по волі сходились для спільної праці й помочі у вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люде, і котра зовсім не подібна до нинішніх держав. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств» [7, с. 115].

У цілому соціально-політичний ідеал М. Драгоманова традиційно характеризують як анархістський, звертаючи увагу на його принципово негативне ставлення до держави як такої. Однак позначити вченого як «анархіста» зовсім не значить розкрити сутність його політичної концепції. Як відзначає Я. Довбищенко: «Соціалістичним ідеалом Драгоманова був ідеал Прудона: федерація вільних спілок вільних людей. Ідеал, який повну волю людині і громаді клав в основу ідейної організації будучого суспільства. Отже, Драгоманов почасти був анархістом, але і з анархізмом взагалі, в його сучасному розумінню, теж не мав нічого спільного і до таких теоретиків

і практиків анархізму, як Бакунін, Моста та Кропоткін ставився цілком негативно. Зовсім відкидав їхній аполітизм, їхню науку про державу та погляди на те, як дійти до здійснення соціалістичного ідеалу. Так само не любив і одхрещувався Драгоманів і од марксизму, котрий здавався йому занадто доктринерським» [2, с. 35]. Нерозуміння ідеологами анархізму, особливо російського, історичної необхідності держави було, на думку М. Драгоманова, їхньою головною помилкою, що заводила цей рух у глухий кут. Сам вчений вважав, що їх «... основна помилка, нерозуміння того, що держава і державні уряди є формами і органами, котрі виробляються в народному житті (по волі, по неволі, як трапиться) і змінюються з ним, і що без цих форм і органів, тобто і без політики не може жити ніякий народ, ніяка людська громада. Найменше можуть обійтись без політики ті, хто скривджені в теперішніх державах, хто хоче чогось нового ... В XIX ст. ніякий громадський рух, в тому числі і національний, не обходиться без політики, без того, щоб примусити державні уряди перемінити чи встановити які державні закони...» [4, с. 390-391].

Позиція М. Драгоманова щодо держави та її майбутнього, ролі, яку вона відіграє у своїй власній долі, в значній мірі визначається формуванням поглядів не лише під впливом ідей ідеологів російського революційного руху Чернишевського, Герцена, Михайловського, Лаврова, а й західноєвропейських — Прудона, Маркса, Енгельса, Лассаля. Однак, найбільшою мірою визначальною була його філософсько-світоглядна позиція. У той же час, варто зазначити, що М. Драгоманов був, як політичний діяч і теоретик, людиною досить прагматичною. Він завжди був готовий відкинути те, що було не лише помилковим, але й не могло принести очевидної і відчутної користі в реалізації задуманої справи. При цьому він досить послідовно дотримувався стратегічної мети, а компроміси вважав допустимими лише щодо тактики її реалізації [12, с.13]. Свою історичну місію М. Драгоманов не обмежував ні Україною, ні Російською імперією. Його думка охоплювала історичний процес всієї Європи і світу в цілому. Україна ж, в силу особливостей своєї історії, була лише однією з найбільш зручних територій для реалізації того, що він вважав метою світової історії – звільнення людини і людства.

Громада, на думку М. Драгоманова, це не просто добровільне об'єднання людей, вона мусить бути об'єднанням вільних людей. Головною відмінністю громади від держави є те, що вона добровільно об'єднує вільних індивідів, а взаємовідносини між ними регулюються переважно засобами морального впливу. Громада не може нав'язати свою волю будь-кому з своїх членів силою, оскільки він має право в будь-який момент залишити її. Лише переконання, апеляція до розуму і совісті є допустимими засобами нав'язування волі колективу одиниці. Драгоманівська думка йде від індивіда до об'єднання індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об'єднань індивідів – громад.

«Анархічні ідеали привели Драгоманова до федералізму. Це найвідоміша частина його політичної філософії. Кожен, хто взагалі чув про Драгоманова, знає, що він був федералістом. Вважають, що його метою була федералізація Росії, але насправді цей федералізм був універсальним принципом. Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація — прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках — єдиний шлях подолати автономізацію суспільства» [13, с. 302].

А. Круглашов вважає, що «У своїх програмних творах редактор і видавець «Громади» схилився до федеративної, але держави, а не абстрактної федерації, що виступала заміном будь-якої державності. І лише у своїх тлумаченнях засад майбутнього громадянського суспільства він справді охоче користувався анархістськими метафорами. Таким чином, анархістські концепції відчутно вплинули на критику Драгомановим недоліків державного устрою як у минулому, так і в його час. І, водночас, ці впливи залишили помітний слід там і тоді, де і коли Драгоманов намагався оцінити майбутню організацію суспільства саме як громадянського суспільства» [12, с. 417].

У роботі «Рай і поступ» М. Драгоманов зазначав, що «...оглядаючи долю всіх народів, ми бачимо, що взагалі народи помалу зближуються між собою, виробляють з себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигадки й думки так, що з окремих народів виробляється дійсне людство, в котрому поступ не може перестати навіть в найгірші часи» [3, с. 65-66]. Залучення

української інтелігенції до справи визволення народних мас Драгоманов вважав одним з головних завдань свого життя.

Особливості історичного існування української нації привели М. Драгоманова до думки про те, що для українців є характерним доволі негативне ставлення до держави, особливо своєї і роль в цьому української інтелігенції є далеко не останньою: «В Україні якось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське, через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30-40 роки цього століття, горстка людей прокричала про славу козацької України, але зараз же знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців...» [8, с.561-562]. Держава, навіть національна, власна українська, не була для М. Драгоманова абсолютною ідеєю зовсім не тому, що він страждав на якісь комплекси русофільства, «вірності імперії», чи, навіть, свідомо обрану роль «троянського коня в українському русі». Формула, яку пропонують українцям женецькі емігранти, до певної міри перегукується з Шевченковим «В своїй хаті своя правда і сила і воля», що став одним із центральних лозунгів українських самостійників.

Однак, ця подібність є лише зовнішньою. Драгоманов із соратниками вкладали в свою формулу цілком конкретний зміст. Сам вчений, говорячи про популярність в колах свідомих українців крилатих слів Т. Шевченка, в праці «австро-руські спомини» звертав увагу на те, що «...формула поверховонаціональна: «В своїй хаті свої правда і сила і воля» не може задовольняти реальних потреб людності, що для неї завше важно знати, яка правда, а що спеціально для українців з навіть з національного погляду треба вияснити, якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєї волі і своєї хати» [5, с. 227]. Шлях постійного «ослаблення держави», особливо російської, М. Драгоманов вважав найбільш оптимальним напрямком діяльності українського національно-визвольного руху, що спирався на ідеї громадівського соціалізму. З одного боку, Україна не була готова до швидкої реалізації ідеї національно-державної незалежності, з іншого — спільна боротьба пригнічених мас різних національностей за свої політичні та соціальні права могла, на його думку, значно раніше принести справжнє звільнення українському народу [15, с. 8]. Вчений був сином свого часу. Випереджаючи його силою наукової думки, він прагнув ставити перед українським політичним рухом реальні завдання, ті, які могли бути реалізовані, виходячи з наявних умов. Як зазначає Ю. Хорунжий, «...Драгоманов був прихильником федеративного устрою слов'янських народів, ідучи слідом за кирило-мефодіївцями... Драгоманов свого часу не побачив передумов для створення цілком самостійної Української Держави...» [17, с. 79].

Таким чином, можна стверджувати, що будучи прихильником «реальної політики», М. Драгоманов завжди намагався узгоджувати всі тактичні дії із стратегічною метою — звільненням людини, звільненням індивідів та народів від всіх видів насильства над свободою та від експлуатації. «...Драгоманов у своєму житті перейшов велику еволюцію та від «провансальства» дійшов до ідеї української нації, за яку він так твердо і переконливо говорив не тільки своїм, а й чужим» [18, с. 232]. М. Драгоманова часто називають «антидержавником». Всі його зусилля були спрямовані на те, щоб, якщо і не ліквідувати державу повністю, то максимально ослабити її, добитись якомога більшої передачі управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інститутів громадянського суспільства. При цьому підкреслюється, що його негативне ставлення до держави як політичного інституту автоматично робило його і противником ідеї української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Щоденник. 1911-1920. / Володимир Винниченко. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
2. Довбищенко Я. Михайло Драгоманів. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність / Я. Довбищенко // Пам'яті Михайла Драгоманова. – Харків, 1920. – С. 5-44.
3. Драгоманов М. Рай і поступ / Михайло Драгоманов. – Вінніпег, 1916. – 80 с.

4. Драгоманов М.П. «Сонячний промінь». Повість Василя Чайченка / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.2. – С. 386-392.
5. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 151-228.
6. Драгоманов М.П. Автобіографическая заметка / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 39-68.
7. Драгоманов М.П. Переднє слово до «Громади» / М.П. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага-Нью-Йорк, 1937. – С. 93-147.
8. Драгоманов М.П. Пропавший час. Українці під московським царством (1654-1876) / М.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 559-574.
9. Драгоманов М.П. Три листи до редакції «Друга» / М.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.1. – С. 397-427.
10. Заславский Д. М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк / Д. Заславский. – К., 1924. – 170 с.
11. Іванченко Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX в.) / Р.П. Іванченко – К., 1971. – 221 с.
12. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Андрій Круглашов. – Чернівці, 2000. – 487 с.
13. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т.1. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К, 1994. – С. 299-347.
14. Охрїмович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Юрій Охрїмович. – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
15. Сохань С. М.П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу / С. Сохань, Б. Грінченко // Б. Грінченко, М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 5-17.
16. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість / П.М. Федченко – К., 1991. – 362 с.
17. Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов - речник української демократії / Юрій Хорунжий // Зона, 1995. – №10. – С. 72-81.
18. Шульгин О. Мої дитячі та юнацькі спогади про місто / Олександр Шульгін // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). Записки НТШ. – Т.СLXXXVI. Праці історико-філософської секції. –Париж-Мюнхен, 1969. – С. 232.

Хмельницькая Л. Понятие государства и безгосударственности в концепции громадского социализма М. Драгоманова.

В статье анализируется значение понятий государства и безгосударственности сквозь концепции громадского социализма М. Драгоманова.

Ключевые слова: авторитаризма, анархизм, возрождение, сообщество, государство, интеллигенция, марксизм, национализм, нигилизм, радикализм, социализм, украинофильство, федерализм.

Khmelnyska L. Concept of state and statelessness in the concept of socialism M. Drahomanov.

The paper explores the meaning of concepts of state and statelessness through the prism of the concept of socialism Drahomanov.

Keywords: authoritarianism, anarchism, renewal, community, state, intellectuals, Marxism, nationalism, nihilism, radicalism, socialism, Ukrainophilism, federalism.

Одержано 03.10.2012